

‘Please remain seated’. Reflecties op de metafoor van ‘de tafel van de wereld’ van Hannah Arendt¹

Auteur: Joop Berding www.joopberding.com

Datum: 11-11-2025

Om te beginnen dank voor de uitnodiging om deel uit te maken van dit programma van het Goethe-Institut over Hannah Arendt. Ik zag dat er op de website van het instituut heel wat bronnen te vinden zijn over Arendts leven en werk, het is een aanrader hier eens een kijkje te nemen. Ik wil ook het team van het Hannah Arendt Podium in Den Haag bedanken, een mooi initiatief dat ambtenaren van de landelijke overheid helpt bij hun omgang met ethische en politieke vraagstukken in hun werk.

Ik heb het eerste deel van de titel van mijn bijdrage pas bedacht na het tweede. Zo gaat dat soms. Bij de voorbereiding werd al snel duidelijk dat het onderwerp Arendts prachtige en intrigerende metafoor van de ‘tafel van de wereld’ moest zijn, maar daarbij kwamen ook verschillende vragen naar boven, zoals: *wie* neemt plaats aan deze tafel, en hoe moeilijk kan het zijn om daar te blijven zitten? Moeten we koste wat het kost blijven zitten? Hier kom ik natuurlijk straks op terug.

Om te beginnen is het goed om Arendt zelf aan het woord te laten over de tafel van de wereld. Ze schrijft in *De menselijke conditie*, haar boek uit 1958:

‘Het gezamenlijk leven in de wereld betekent in wezen dat zich tussen hen die haar bewonen een wereld van dingen bevindt, zoals een tafel zich bevindt tussen degenen die eraan hebben plaatsgenomen; als door elk ander intermediair worden mensen door de wereld tegelijkertijd verbonden en gescheiden.’²

Ik zal hier nu verder op reflecteren en verschillende aspecten ervan aan bod laten komen.

¹ Deze tekst is een vertaling en bewerking van een Engelstalige lezing gehouden op 5 november 2025 in het Goethe Institut te Amsterdam in het kader van het Hannah Arendt Gedenkjaar.

² *De menselijke conditie*, deel II, hoofdstuk 4.

1 Inleiding

In de uitnodiging voor de bijeenkomst op 5 november 2025 was het volgende te lezen: *‘Aan tafel blijven: in gesprek blijven met anderen, zelfs als hun ideeën radicaal verschillen van die van jezelf.’* De metafoor die Arendt introduceert is zeer krachtig, maar roept ook vragen op: hoe moeilijk kan het zijn wanneer men aan tafel geconfronteerd wordt met ideeën die volledig vreemd zijn aan de eigen ideeën? Gaat het hier slechts om het accepteren van pluraliteit — natuurlijk een van de kernideeën erachter — of kent dit ook beperkingen of zelfs grenzen? En wat als de tafel slechts twee poten heeft? Arendt gaat ervan uit dat de tafel waaraan we zitten zeer stabiel is. *Homo faber* – de makende mens – heeft ons goed bediend door stabiliteit te bieden, een tafel en comfortabele stoelen. Maar wat als de tafel een product is van een maandagmorgen of vrijdagmiddag en slechts twee poten heeft? Of wanneer sommige mensen bewust proberen de tafel te vernietigen door aan de poten te zagen? En een misschien nog prikkelender vraag: is pluraliteit beperkt tot de menselijke soort...? Of is er ook ruimte voor andere soorten, niet-homo sapiens zijnde?

2 De menselijke conditie in de moderne tijd

Een van de opvallende aspecten van *De menselijke conditie* is dat het zo’n Grieks boek is. Dit in tegenstelling tot *Over revolutie* uit 1963, dat een Romeins boek genoemd kan worden vanwege de nadruk op de stichtingshandeling. In *De menselijke conditie* wekt Arendt enkele oude ideeën van het Griekse denken over samenleven in een *polis* weer tot leven. Dit vormt de achtergrond van haar tafelmetafoor en het is daarom goed hier even bij stil te staan. Het actieve leven van de mens, zegt ze, kan worden verdeeld in drie heel verschillende activiteiten of domeinen, waaraan zij namen geeft die vertrouwd klinken, maar bij haar een heel eigen betekenis krijgen: *arbeiden*, *werken* en *handelen*. En ze plaatst deze in een hiërarchische ordening: *arbeiden* gaat ‘slechts’ over onze biologische gesteldheid, ons naakte bestaan, het levensproces dat ieder organisme moet onderhouden om in leven te blijven. Daar is geen vrijheid, alleen noodzaak, zegt Arendt. Het is ook fragiel, en onderdeel van een steeds voortdurende cyclus. *Werken*, of zoals ik het liever

noem: *maken*, vervaardigen, is iets heel anders. De producten van het maken geven stabiliteit aan de wereld, of het nu harde producten zijn zoals tafels, stoelen, infrastructuur enzovoort, of meer geestelijke producten zoals theorieën, ideeën, plannen en natuurlijk kunst. Maar de processen van het maken — afgezien van kunst overigens — worden geregeerd door instrumentele rationaliteit, in één directe lijn van A naar B zeggend. *Handelen*, als derde en laatste, is voor Arendt het ware domein van menselijke vrijheid. Het is het domein van spreken, gebaren, overleggen, communiceren. Het is, zegt Arendt, ook een uitzondering: handelen onderbreekt de almaar doordenderende economische machinerie, omdat het vraagt naar betekenis, naar ‘waarom’ en wat het gemeenschappelijke goede erin is. En dat is wat er aan de tafel gebeurt.

Arendts analyse van de moderne tijd is in bepaald opzicht behoorlijk somber: handelen, vrijheid, heeft de vorm aangenomen van maken, en maken heeft op zijn beurt trekken van arbeiden overgenomen. We zitten allemaal gevangen in een eindeloze cyclus van productie-consumptie-productie, enzovoort. Fascinerend is dat Arendt in de jaren vijftig al waarschuwde voor de ingebouwde verspilling van ongebreidelde kapitalistische productie. Aan de andere kant is Arendt optimistisch over ons vermogen als mens om iets nieuws te beginnen, opnieuw te starten. Dit idee kan worden herleid tot haar dissertatie over Augustinus, die zij in 1928 schreef onder supervisie van Karl Jaspers. Dit idee van nataliteit, geboortelijkheid, is wat de mens gaande houdt, uit liefde voor de wereld, ondanks alle verschrikkingen die zich daarin voordoen.

Toen Arendt in 1940 uit Europa vluchtte en in de Verenigde Staten terechtkwam, moest ze inburgeren. Ze was erg enthousiast over de politieke structuur van haar nieuwe land, iets wat weerspiegeld wordt in haar boek *Over revolutie* van zo’n twintig jaar later. Ze verafschuwde de Amerikaanse maatschappij, maar ze bewonderde de politiek, met haar instituties zoals de Grondwet, het Hooggerechtshof en het federalisme. Eind jaren zestig stond de republiek volgens haar aan de rand van de afgrond, zoals blijkt uit haar essays uit die tijd, zoals uit 1971 en 1975.³ Zowel *De menselijke conditie* als deze essays zijn volgens

³ ‘Lying in Politics’ (Liegen in de politiek) over de Pentagon Papers en het ‘image-making’ in de politiek en ‘Home to Roost’ (Wrange vruchten), het laatst gepubliceerde artikel van Arendt.

mij geschreven vanuit zorg voor onze gemeenschappelijke wereld, de enige die we hebben, zoals zij het uitdrukt.

Voordat ik het specifiek over de tafel als metafoor ga hebben, is het goed te benadrukken dat Arendt meerdere talen gebruikte — niet alleen natuurlijk haar moedertaal Duits, maar ook Latijn en Grieks, en na 1941 noodgedwongen Engels. Maar ik bedoel ook iets anders met ‘taal’: in veel van haar werken zie je een soort amalgaam van heel verschillende vaktalen uit uiteenlopende disciplines en wetenschappen — niet alleen filosofie, maar ook politieke theorie, economie, geschiedenis, biologie en evolutietheorie, sociale psychologie, en niet te vergeten: poëzie, toneel, en de narratieve kunsten zoals romans en verhalen.

3 Metaforen

En dat roept de vraag op waarom een filosoof of politiek denker als Arendt eigenlijk metaforen gebruikt. Ik denk dat de reden vrij eenvoudig is: omdat Arendt niet alleen een politiek denker was, maar ook een *poëtisch denker*. Ze noemt haar gestorven vriend Walter Benjamin een poëtisch denker⁴ — hij hield zich bezig met ‘dichterisch denken’ zonder ooit een gedicht te hebben geschreven — maar ik denk dat zij die titel zelf evenzeer verdient. Dit wijst erop dat de talen van de wetenschappen, en zelfs die van de filosofie en de fenomenologie, niet volstaan om werkelijk te beschrijven wat er gaande is. Een metafoor verbindt ideeën die ogenschijnlijk niets met elkaar te maken hebben, bijvoorbeeld: *de kameel is het schip van de woestijn*. Een kameel is geen schip, maar toch verkrijgen we op die manier een inzicht in het dier dat de biologie ons nooit kan geven.

In veel van haar werken gebruikt Arendt metaforen, of doet ze een beroep op de narratieve kunsten om een punt te benadrukken dat ze in filosofische of wetenschappelijke taal niet volledig kan maken. Ik zal twee voorbeelden geven, gekozen uit enkele tientallen. Het *eerste* komt uit haar baanbrekende essay ‘We Refugees’ (1943), een van haar eerste — zo niet hét eerste — essay in het Engels, geadresseerd aan haar medevluchtelingen. Het vertelt in de wij- en hier en daar in de ik-vorm, het verhaal van vluchtelingen die overigens niet

⁴ In haar essay over Benjamin in *Men in Dark Times*.

zo genoemd willen worden, maar liever ‘nieuwkomers’ of ‘immigranten’. Na te hebben verteld over hun vervolging en ontsnapping naar de VS, introduceert Arendt het fictieve personage ‘Mr. Cohn’. Hij is iemand die zichzelf beschouwde als Duitse ‘superpatriot’ maar na een gedwongen emigratie in 1933 zijn toevlucht vond in Praag en daar al gauw een overtuigd Tsjechisch patriot werd. Na opnieuw gevlucht te zijn, nu naar Wenen, kon hij niet anders dan het Oostenrijks patriottisme belijden. Zijn laatste vluchtplek, Parijs, zou hem hopelijk de rest van zijn leven onderdak bieden. Maar, zo rondt Arendt deze fictie af: ‘Zolang meneer Cohn niet kan besluiten wie hij nu eigenlijk is, te weten een Jood, kan niemand de nare veranderingen voorspellen die hij nog door zal moeten maken.’⁵ Hier wordt een kenmerk van Arendts schrijfstijl duidelijk: ironisch, soms zelfs sarcastisch.⁶ Het punt wordt gemaakt — en waarschijnlijk hadden haar lezers geen moeite om te begrijpen wat ze bedoelde (al hadden velen er waarschijnlijk wel moeite mee om het te accepteren). Het is ook een intrigerende tekst omdat Arendt in de fictieve Mr. Cohn natuurlijk deels haar eigen vlucht uit Duitsland beschrijft.

Het tweede voorbeeld is de novelle *Heart of Darkness* uit 1902 van Joseph Conrad. Charles Marlow is een zeeman die de Congorivier afreist om de ivoorhandelaar Kurtz te vinden. Naarmate Marlow dieper het oerwoud intrekt, wordt hij geconfronteerd met de brute uitbuiting en het morele verval van het Europese kolonialisme. Wanneer hij Kurtz uiteindelijk ontmoet, treft hij een man die volledig verteerd is door hebzucht en waanzin, aanbeden door de lokale bevolking als een god. Kurtz’ laatste woorden — ‘*The horror! The horror!*’ — onthullen zijn besef van de innerlijke duisternis van de mensheid. De roman onderzoekt imperialisme, corruptie en de dunne scheidslijn tussen beschaving en barbarij. En dan wordt duidelijk waarom Arendt Conrads vertelling gebruikt in haar *Origins of Totalitarianism*: om het morele verval te belichten van de groep gedeclasseerde mannen die naar Afrika gingen om te testen wat mogelijk was — en hoe, volgens haar analyse, wat daar gebeurde een voorbode was van wat later in Europa zou plaatsvinden in de jaren ’20, ’30 en ’40.

⁵ *Joodse Essays*, p. 359.

⁶ Het ‘hoogtepunt’ hiervan (door sommigen uiteraard als dieptepunt beschouwd) vinden we in *Eichmann in Jerusalem*. Voor een uitgebreide bespreking hiervan zie Berding, 2021, hoofdstuk 8.

Een bijzonder geval zijn Arendts gedichten, die ik hier even buiten beschouwing laat. Iets meer dan 70 gedichten zijn overgeleverd. De meeste zijn geschreven in haar *Denktagebuch 1950–1973*, dus voor zichzelf, en natuurlijk is poëzie bij uitstek de metaforische kunstvorm.⁷

4 En nu over de tafel van de wereld

En opnieuw wil ik een moment pauzeren, want ‘wereld’ is geen vanzelfsprekend begrip. In verschillende teksten geeft Arendt er verschillende betekenissen aan. In haar dissertatie over Augustinus schrijft ze eenvoudig: de wereld is de plaats waar dingen gebeuren. In *De menselijke conditie* koppelt ze de wereld aan de vervaardigde wereld, het werk en de creaties van *homo faber*. Zoals ik al zei, geven deze gemaakte producten stabiliteit aan de wereld en helpen ze er een thuis van te maken, in plaats van slechts ‘een’ wereld. De derde betekenis raakt het politieke: Arendt definieert onze gemeenschappelijke wereld als een wereld van handelen, van het communiceren van betekenissen en van verschijnen voor onze medemensen. Op deze manier creëren we een menselijke wereld, maar dit is geen schepping in de zin van instrumentele fabricage, omdat de weg naar gedeeld begrip bezaaid is met obstakels zoals misverstanden, weigering tot communicatie en vooral het principe van onvoorspelbaarheid. Met name dit laatste — onvoorspelbaarheid — wijst erop dat we nooit zeker kunnen weten welke effecten onze daden, woorden en gebaren op anderen zullen hebben. ‘Eén woord kan eventueel alles veranderen,’ schrijft Arendt. Hier ontmoet *mijn nataliteit* als het ware *onze pluraliteit*.

Ik citeerde al Arendts tekst over de tafel en herhaal deze nu nog even:

‘Het gezamenlijk leven in de wereld betekent in wezen dat zich tussen hen die haar bewonen een wereld van dingen bevindt, zoals een tafel zich bevindt tussen degenen die eraan hebben plaatsgenomen; als door elk ander intermediair worden mensen door de wereld tegelijkertijd verbonden en gescheiden.’

⁷ Voor geïnteresseerden: zie de Duitse editie *Ich selbst, auch ich tanze* en de Engelse: *What remains*. Zie ook Berding, 2024 en Drop & Berding, 2025 voor een bespreking en vertaling van enkele gedichten.

Voor de Duitstalige lezers: er is een wezenlijk verschil tussen de Engelse en de Duitse edities, vooral in het laatste deel van het citaat. In het Engels schrijft Arendt namelijk over ‘men’, wat natuurlijk in die taal de betekenis van ‘mensen’ heeft (en als zodanig ook is vertaald), maar toch een masculiene toon oproept. In het Duits staat er: *wie jedes Zwischen verbindet und trennt die Welt diejenigen, die sie jeweils gemeinsam ist.*

Terug naar het citaat: hier wordt duidelijk waarom er sprake is van een metafoor. Ons samenleven is een kwestie van het delen van dingen, *zoals* een tafel zich tussen ons bevindt. Het cruciale woordje is ‘zoals’. De wereld *is* geen tafel, het is *alsof* zij een tafel is. Arendt schrijft niet over essenties, maar over hoe het werkt, over wat er aan die tafel plaatsvindt. De metaforische tafel verbindt en scheidt degenen die eromheen zitten. In een soort gedachte-experiment verwijdert Arendt de tafel en stelt dat dit verwijderen catastrofale gevolgen zou hebben: we zouden niet alleen *niet* gescheiden zijn, maar ook niet verbonden.

5 Hoe het werkt...

Aan de tafel zien we een aantal van Arendts centrale filosofische concepten in werking, om te beginnen pluraliteit:

‘Pluraliteit is de conditie van menselijke actie omdat we allemaal hetzelfde zijn, dat wil zeggen mens, zodanig dat niemand ooit hetzelfde is als iemand anders die ooit heeft geleefd, leeft of zal leven.’⁸

Aan de tafel zit iedereen op zijn eigen stoel, dat wil zeggen, in zijn eigen positie die niemand anders kan innemen, en we kijken naar de wereld vanuit dit unieke perspectief. Het hele punt is dat iedereen aan de tafel zijn of haar eigen unieke perspectief heeft, en de vraag is dan hoe we de wereld tot een gemeenschappelijke wereld kunnen maken. We kunnen initiatief nemen, een stap naar voren doen (terwijl we zitten...), maar het is aan anderen om dit op te pakken, te bespreken, te onderzoeken, te kwalificeren, te accepteren of te verwerpen, en tot een gezamenlijke conclusie of oordeel te komen.

⁸ *De menselijke conditie*, deel I, hoofdstuk 1.

Ten tweede denk ik dat de tafel daarom ook een illustratie is van wat Arendt in 1970 in haar Kant-colleges voorhad met haar interpretatie van Kants *Kritik der Urteilkraft*.⁹ Ze maakt van praten (of twisten) over smaak (Kants thema) een politieke gebeurtenis, door te stellen dat door met elkaar te spreken over wat mooi of lelijk, goed of slecht, acceptabel of verwerpelijk enz. is, we een politieke gemeenschap vormen. Waar beter dan aan de tafel? Maar toch ook niet per se aan die ‘harde’ tafel: wanneer ik in een museum voor een schilderij sta en dit met mijn partner bespreek, zitten we zogezegd aan de tafel. Nog beter: we creëren de tafel in *real-time* omdat we beiden proberen de argumenten van de ander te begrijpen en daarover met elkaar in gesprek te komen.

Dit brengt me als derde bij Arendts bekende motto: *Ich will verstehen*. In het Engels: *I want to understand*. *Ver-stehen* en *under-stand* hebben enige gelijkenis in *stehen/stand*. In het Nederlands wordt dit meestal vertaald als *Ik wil begrijpen*, wat echter een heel andere etymologische achtergrond heeft. *Grijpen* betekent vasthouden, iets in handen krijgen, iets bezitten. Ik geef er de voorkeur aan om *Ich will verstehen* te vertalen als *Ik wil verstaan*. *Verstaan* impliceert luisteren: *versta je me wel?* Maar ook *ver-staan*, een stap opzij zetten, een ander perspectief innemen, een nieuwe, frisse blik op de wereld werpen. En dat is volgens mij waar het zitten aan de tafel om gaat: om het perspectief van anderen te verstaan, moet men het eigen perspectief veranderen, opnieuw luisteren en proberen te bedenken waar het over gaat, wat de kern is. *Verbeeldingskracht* is daarom misschien wel een van de belangrijkste democratische vermogens.

6 Beperkingen

Arendt schrijft over de tafel in haar boek *The Human Condition*, en het is duidelijk dat volgens haar mensen de enigen zijn die aan de tafel plaatsnemen. Tegelijk zit er een zekere naïviteit in het idee dat iedereen zal worden uitgenodigd. We weten genoeg over uitsluitingsmechanismen om dit te beseffen. Maar ik wil de metafoor iets verder oprekken: wat als we niet alleen zoveel mogelijk mensen uitnodigen, maar *ook andere lichamen?*

⁹ Arendts colleges zijn opgenomen in *Oordelen*.

Immers, dieren en planten zijn lichamen, rivieren en oceanen zijn lichamen, micro-organismen zijn lichamen... Vanuit een ecologisch en breder perspectief dan ooit mogelijk was voor Arendt, is het geen wild idee om te gaan experimenteren met vormen van aan-de-tafel-zitten voor andere wezens dan Homo sapiens. Filosoof en schrijver Eva Meijer heeft hier interessante suggesties voor gedaan, vanuit het (kern)idee dat, geredeneerd vanuit *algemeen* belang (dat is de ware *res publica*) en niet alleen vanuit het deelbelang van de mens, de antropocentrische dominantie moet worden losgelaten. Zij bepleit het opzetten van meersoortige beraden en meer aandacht voor de behoeften van niet-menselijke soorten en entiteiten.¹⁰

Iets anders betreft de *weigering* om aan tafel plaats te nemen. In de week voorafgaand aan de Tweede Kamerverkiezingen waren er veel debatten, althans zo genoemd, maar vele waren meer een schreeuw- en scheldwedstrijd. Er ontstond opschudding over het weigeren van de politieke partij Volt om deel te nemen aan een radiodebat met Forum voor Democratie. Het onderwerp, aangedragen door de redactie van het programma, was klimaatverandering en hoe daarop te reageren. Volt-leider Dassen weigerde hierover te spreken met zijn beoogde debatpartner, met als argument: ‘Ik wil geen zuurstof geven aan een partij die liegt.’¹¹ Interessant, want normaal vecht elke politieke partij voor een stoel aan tafel, air-time en gratis promotie, maar volgens Volt heeft dit kennelijk grenzen. Dit illustreert dat er stilzwijgende regels bestaan voor deelname aan de tafel: dat het onderwerp serieus wordt behandeld, met ‘het oog op de bal’ z gezegd en dat de tafel zelf wordt gebruikt waarvoor hij bedoeld is. Ook mooi!

7 ‘Please remain seated’ – of toch weggaan?

Arendt had veel vriendschappen, zeer verschillend van ‘toon’ en stijl, zowel intellectueel als spiritueel, die veel voor haar en de desbetreffende vrienden betekenden. Soms wordt gezegd dat vriendschap voor haar ook een model voor politiek was. Zelf heb ik daar mijn twijfels over, maar toch is het verhelderend om te kijken naar een specifieke vriendschap

¹⁰ Zie bijv. Meijer, 2025 en Burgers, Meijer, Nowak & Ambassade van de Noordzee, 2020. Interessant is dat Arendt het idee van ‘raden’ sterk ondersteunde (alleen voor mensen weliswaar...), zie bijvoorbeeld passages over de Hongaarse opstand (1956) in *Over revolutie*.

¹¹ Bericht in *de Volkskrant*, 9-10-2025.

van Arendt, namelijk met de Joodse intellectueel en kabbala-expert Gershom Scholem (1897–1982). Ze ontmoetten elkaar waarschijnlijk in Berlijn in de vroege jaren '30 of in 1935 toen Arendt een studiereis naar Palestina maakte; Scholem woonde sinds 1923 in Jeruzalem. Hun vriendschap ontwikkelde zich vanaf 1938 en leidde tot veel brieven, onder meer over een gezamenlijke onderneming na de oorlog om gestolen Joodse bibliotheken in Europa terug te krijgen.¹²

Twee keer echter werd hun vriendschap zwaar op de proef gesteld. De eerste keer was toen Arendt in 1944–1945 een provocerend artikel schreef over zionisme, *Zionism Reconsidered*.¹³ Hierin bekritiseerde zij sommige takken van het zionisme, met name die welke Palestina/Israël als exclusief thuisland voor Joden zagen. Zij pleitte voor een federatieve structuur die zowel Joden als andere bevolkingsgroepen omvatte. Scholem reageerde furieus en verdedigde zijn zionisme en nationalisme tegen haar 'linkse' neigingen. Hij was beledigd en twijfelde of de vriendschap nog mogelijk was. Arendt reageerde dat ze fel elk *-isme* afwees, maar ze schreef ook: 'Laten we elkaar niet vastpinnen op onze meningen, een mens is veel meer waard dan zijn meningen, simpelweg omdat mensen *de facto* veel meer zijn dan wat ze denken of doen. Laten we ons best doen vrienden te blijven.'¹⁴

Dat lukte, ze werkten nauw samen en veel mooie brieven werden uitgewisseld. Maar toen kwamen de jaren '60. Eichmann stond terecht in Jeruzalem en Arendts boek over het proces verscheen in mei 1963. Scholem las het en gooide het weg, bijna letterlijk, maar zeker figuurlijk. Hij schreef een vernietigende brief aan Arendt waarin hij het hele boek en alle, naar zijn mening ongegronde, conclusies afwees. Arendt reageerde dat Scholem slachtoffer was geworden van de campagne tegen haar boek. De kern was: Scholem wilde dat ze haar liefde voor het Joodse volk verklaarde, maar zij reageerde: 'Ik heb in mijn leven nooit van een natie of collectief gehouden – niet van de Franse, Duitse, of Amerikaanse natie, de arbeidersklasse of wat voor groep dan ook. De waarheid is dat ik alleen van mijn vrienden houd en volstrekt onbekwaam ben tot enig ander soort liefde.'¹⁵ Ze voegde toe dat van het

¹² De zgn. Jewish Reconstruction. Arendt reisde hiertoe heel Europa af.

¹³ Herdrukt in *Joodse Essays*, p. 437-472.

¹⁴ In een brief van 21-4-1946.

¹⁵ Brief van 20-7-1963.

Joodse volk houden verdacht zou zijn, omdat het zou betekenen dat ze van zichzelf zou houden, maar: ‘Ik hou niet van mezelf.’ Daarna werden nog enkele brieven uitgewisseld, maar ze kwamen niet nader tot elkaar. In de laatste brief van Scholem aan Arendt, uit juli 1964, staat: ‘Ik weet niet hoe ik je stilte moet interpreteren – ik heb sinds vorig najaar niets van je gehoord.’¹⁶ Er kwamen geen brieven of ontmoetingen meer. De vriendschap was voorbij. Alles wat overbleef, was stilte aan de tafel.¹⁷

8 Zitten aan de tafel: (te) gezellig?

We kunnen ons afvragen in hoeverre het met elkaar aan tafel zitten – wat immers ook de suggestie heeft van samen genieten van een maaltijd – niet een te ‘gezellige’ associatie heeft. Wat is nu precies die tafel: is het een comfortzone, een veilige ruimte, een conflictvrije zone, of juist meer een betwiste ruimte? Arendt schrijft elders over het samenleven als ‘acting in concert’ dat ook al het idee oproept van gezamenlijkheid, wellicht zelfs van gezapigheid. Ik denk dat Arendt wel degelijk de tafel zag als een ruimte en een gelegenheid waar het mag botsen en knetteren, overigens altijd met vreedzame middelen. Zijzelf was ook zeker niet ‘vies’ van een stevig gesprek, zoals verschillende momenten laten zien.¹⁸ We zouden de tafel als een oefenruimte kunnen zien om (te leren om) vreedzaam met elkaar te vechten, zoals Hans Achterhuis het eens heeft genoemd.¹⁹ Tegelijk doemt hier dan de vraag op hoe om te gaan met degenen die minder vreedzaam aan tafel willen gaan of die vooral willen oefenen met niet-vreedzame middelen. Dit betreft met andere woorden de moeilijk te beantwoorden vraag hoe om te gaan met intolerantie. In hoeverre kan/mag een democratische samenleving het toestaan dat plaatsen aan de tafel worden ingenomen door mensen die die samenleving willen ondermijnen of zelfs vernietigen. In hoeverre is een rationeel gesprek dan nog mogelijk? Feiten blijven aandragen en het onderscheiden van onwaarheden en onzin blijft hierbij nodig. De tijd zal het in zekere zin leren. Arendt zelf was er beducht op dat ‘onder’ de democratische

¹⁶ Brief van 27-7-1964.

¹⁷ Ik geef een uitgebreide reconstructie van de vriendschap tussen Arendt en Scholem en het teloorgaan daarvan in Berding, 2024.

¹⁸ Bijvoorbeeld het rondetafelgesprek met vrienden en collega's in 1972 in Toronto, waar ze stevig aan de tand werd gevoeld en van zich afbijt, onder andere over *De menselijke conditie*. Zie Hill, 1979.

¹⁹ Achterhuis & Koning, 2014.

inrichting van de samenleving zoals die na de Tweede Wereldoorlog ontstond restanten van eerdere, totalitaire of anderszins ondemocratische systemen blijven sluimeren en elk moment weer de kop kunnen opsteken.

9 Conclusie en stof tot nadenken

Ik denk dat Arendts metafoor van de tafel van de wereld nog steeds krachtig en bruikbaar is, maar we moeten bespreken wie er aan tafel zit en of dat ‘wie’ beperkt is tot Homo sapiens of dat ook andere medebewoners van de aarde worden toegelaten. De tafel vereist een coalitie van positieve intenties (‘de mensen van goede wil’), maar kent problemen met mensen met negatieve intenties of die helemaal niet geïnteresseerd zijn aan tafel te zitten. Er is veel aan gelegen om toch met elkaar in gesprek te blijven, maar de vraag is: moet dit koste wat het kost? En ten slotte is er de vraag, die Arendt ook stelt op de laatste pagina’s van *De menselijke conditie*, of handelen nog steeds mogelijk is. We zijn allen immers, in haar wat somber stemmende analyse, gevangen in de almaar doorgaande productie-consumptie-machine. Is handelen alleen nog mogelijk voor en door enkele bevoorrechte mensen? Zijn het misschien de kunstenaars? Zijn zij het die hun nataliteit ten volle kunnen waarmaken? Zit daarin misschien het sprankje hoop dat Arendt koestert omdat ze nu eenmaal hartstochtelijk van de wereld houdt? Mogen wij het met haar hopen en zullen we dan proberen ieder op onze eigen manier kunstenaars te zijn?

Referenties

Van Hannah Arendt

Arendt, H. (1943). ‘We Refugees’. In *Joodse Essays*, 2008.

Arendt, H. (1951). *The Origins of Totalitarianism* (3 delen in Ned. vertaling).

Arendt, H. (1958), *De menselijke conditie* (verschillende Ned. edities)

Arendt, H. (1963). *Over revolutie*, 2009.

Arendt, H. (1970) Over de politieke filosofie van Kant. Dertien colleges. In *Oordelen*, 2016.

Arendt, H. (1971). ‘Lying in Politics’ (Ned. vertaling in *Het waagstuk van de politiek*, 2018)

Arendt, H. (1975). 'Wrange vruchten', In *Verantwoordelijkheid en oordeel*, 2004

Arendt, H. (1995). *Men in Dark Times*.

Arendt, H. (2015). *Ich selbst, auch ich tanze. Die Gedichte*.

Arendt, H. (2025). *What remains. The Collected Poems of Hannah Arendt*.

Arendt, H. & G. Scholem (2017). *The Correspondence of Hannah Arendt and Gershom Scholem*.

Overige

Achterhuis, H. & Koning, N. (2014). *De kunst van het vreedzaam vechten. Een zoektocht naar de bronnen van geweldbeteugeling*.

Berding, J. (2021). *De werelden van Hannah Arendt. Lange lijnen in leven en werk*.

Berding, J. (2024). *Het gepassioneerde leven van Hannah Arendt. Liefde, vriendschap en de wereld*.

Burgers, L., E. Meijer, E. Nowak & Ambassade van de Noordzee (2020). *De stem van de Noordzee*.

Drop, H. & Berding, J. (2025). Dat wat niet gezegd en niet verbeeld kan worden tóch zeggen en verbeelden. Hannah Arendts denken over kunsten en makerschap. In A. Kinneging, P. de Hert & M. Colette (red.). *Hannah Arendt. Mens en maatschappij in meervoud*. Uitgeverij Damon. p. 213-224.

Hill, M.A. (Ed.) (1979). *Hannah Arendt: The Recovery of the Public World*.

Meijer, E. (2025). 'Vleermuizen houden van roddelen', in *De Groene Amsterdammer*, 9 oktober, p. 46-49.

Over de auteur

Joop Berding (1954) is pedagoog, opvoedingsfilosoof en auteur. Hij heeft een lange loopbaan in en om het onderwijs achter de rug. Hij studeerde naast het werk en promoveerde in 1999 op een pedagogisch proefschrift. Berding publiceerde zo'n 25 boeken, waaronder vijf over Hannah Arendt. Meer informatie is te vinden op zijn website: www.joopberding.com.